

KRZYSZTOF BRZECHCZYN*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza (Poznań, Polska)

ORCID: 0000-0001-8789-5641

Między zachodnim kolonializmem a wschodnim imperializmem. Dyskurs postkolonialny a trajektoria rozwojowa społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej w świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego

Between Western colonialism and Eastern imperialism. Postcolonial discourse versus developmental trajectory of East-Central European societies in the light of non-Marxian historical materialism. The purpose of this paper is to discuss a problem of applicability of postcolonial studies/postcolonial perspective to history of Polish society and wider — East Central Europe, especially in the 19th and 20th centuries. In the first part, the main standpoints in Polish discussion are identified and the certain attempt of an application of categories of postcolonial studies are critically analyzed and discussed. Furthermore, in part two, the typology of social dominations (political, economic and cultural and variants of external subordinations) based on non-Marxian historical materialism is constructed in order in the chapter fourth to interpret the developmental trajectory of East-Central European societies. In the light of the presented interpretation, the ‘resolving ability’ of postcolonial perspective is too weak to be applied without essential modification to the history of societies living in this region of Europe, where the mosaic of different configurations of class domination shaped and evolved.

Keywords: postcolonial studies, non-Marxian historical materialism, East-Central Europe, Russian empire

---

* **Adres do korespondencji:** Instytut Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Szamarzewskiego 89c, 60-569 Poznań. **E-mail:** brzech@amu.edu.pl.

1. Główne wątki dyskusji (na przykładzie polskim) o zastosowaniu dyskursu postkolonialnego wobec Europy Środkowo-Wschodniej

Po roku 1989 jednym z nowych źródeł inspiracji teoretycznych i koncepcyjnych na terenie polskiej humanistyki i nauk społecznych stał się dyskurs postkolonialny, który na zachodnich uniwersytetach pojawił się w latach osiemdziesiątych XX wieku. W ostatniej dekadzie XX i w pierwszej dekadzie XXI wieku odrabiano zapóźnienia wydawnicze, publikując tłumaczone na język polski prace i omówienia zachodnich klasyków studiów postkolonialnych¹, na łamach zaś czasopism — głównie, lecz nie tylko, takich jak „Teksty Drugie” i „Porównania” — dyskutowano kwestię zastosowania paradygmatu badań postkolonialnych do przypadku polskiego oraz innych krajów regionu. Dyskusja nad kwestią zastosowania studiów postkolonialnych utrudniało/utrudnia samo nazewnictwo. Przykładowo, Dariusz Skórczewski wymienia optykę, teorię, interpretację czy badania postkolonialne pisane z dywizem lub bez oraz w nawiasie lub bez². Innym problemem było nachylenie ideowo-polityczne zachodnich studiów postkolonialnych powiązanych z marksizmem (klasycznym i kulturowym), feminizmem czy studiami nad płcią kulturową i wszelkimi rodzajami mniejszości, co komplikowało wykorzystanie kategorii konceptualnych studiów postkolonialnych do przypadku Europy Środkowo-Wschodniej okresu komunizmu, choćby ze względu na sympatie ideowe zachodnich autorów³. Obszerność narosłej już literatury przedmiotu sprawia, że celem niniejszego artykułu nie jest dokładne sprawozdanie z przebiegu dyskusji, lecz jedynie zarysowanie głównych stanowisk i problemów w kwestii zastosowania dyskursu postkolonialnego wobec Polski i Europy Środkowej⁴ oraz krytyczna analiza pewnego przykładu takiego zastosowania.

Dyskurs/studia, a może lepiej: perspektywę postkolonialną można zdefiniować jako krytyczno-literacką i historyczno-literacką analizę dzieł artystycznych, głównie, lecz nie tylko, literackich, oraz globalnie pojmowanego dyskursu kulturowego, mającą na celu identyfikację/rozpoznanie/demaskację występujących w świecie spo-

¹ Na przykład L. Gandhi, *Teoria postkolonialna*, przeł. J. Serwański, Poznań 2008; A. Loomba, *Kolonializm/Postkolonializm*, przeł. N. Bloch, Poznań 2011.

² D. Skórczewski, „Wobec eurocentryzmu, dekolonizacji i postmodernizmu. O niektórych problemach teorii postkolonialnej i jej polskich perspektywach”, *Teksty Drugie* 2008, nr 1–2, s. 34–35; E. Domańska, „Badania postkolonialne”, [w:] L. Gandhi, *op. cit.*, s. 161–162.

³ Problem ten został podjęty przykładowo w takich publikacjach, jak C. Cavanagh, „Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii”, *Teksty Drugie* 2003, nr 2–3, s. 62; D. Kołodziejczyk, „Postkolonialny transfer na Europę Środkowo-Wschodnią”, *Teksty Drugie* 2010, nr 5, s. 22; M. Nowicka-Franczak, „Ucieczka w postkolonialność. Pułapki wschodnioeuropejskiego dyskursu teorii postkolonialnej”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 45, 2017, z. 4, s. 404, 406; zob. również: E. Domańska, „Obrazy PRL w perspektywie postkolonialnej”, [w:] *Obrazy PRL. O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce*, red. K. Brzechczyn, Poznań 2008, s. 167–186.

⁴ W literaturze przedmiotu pojęcia „Europa Środkowa” i „Środkowo-Wschodnia” stosuje się zamiennie, zob. K. Brzechczyn, *The historical distinctiveness of Central Europe: a study in philosophy of history*, Berlin 2020, s. 41–56.

łecznym form panowania społecznego (głównie kolonialnego i postkolonialnego). Przyjęcie takiej perspektywy zależy jednak od milcząco przyjętych dwóch zestawów założeń:

- typologii odmian panowania klasowego (społecznego) i ich źródeł;
- sposobu przejawiania się panowania klasowego w dziełach artystycznych uznawanych z tego punktu widzenia za reprezentatywne i/lub klasyczne oraz za proponowania takiej interpretacji, w której przejawiać się ma panowanie społeczne (typu kolonialnego lub postkolonialnego).

W kwestii możliwości zastosowania perspektywy postkolonialnej do przypadku polskiego, i szerzej: środkowoeuropejskiego, wyłoniły się trzy stanowiska, mianowicie:

- można aplikować kategorie i koncepty perspektywy postkolonialnej (Dariusz Skórczewski);

- nie można aplikować kategorii i konceptów perspektywy postkolonialnej (Dorota Kołodziejczak, Grażyna Borkowska);

- warunkiem aplikacji kategorii i konceptów interpretacyjnych jest ich stosowna konkretyzacja i modyfikacja (Ewa Thompson, Bogusław Bakuła).

Według Dariusza Skórczewskiego postkolonializm jest pojęciem teoretycznoliterackim i opiera się na założeniu, że „doświadczenie i/lub idea kolonizacji w istotny sposób kształtuje obraz rzeczywistości, jaki przedstawiają publiczności z jednej strony pisarze imperium, z drugiej zaś — twórcy reprezentujący narody i społeczności podporządkowane”⁵. Jak zauważa cytowany autor, „wspólne tym zjawiskom jest ich głęboko imperialne podłoże, prowadzące w przypadku pierwszych do apologii lub tolerancji w stosunku do poczynań kolonizacyjnych, drugich zaś — do oporu bądź przystosowania”⁶. Zdaniem Skórczewskiego stosowanie perspektywy postkolonialnej pozwoliłoby osiągnąć podwójny efekt. Po pierwsze, zastosowanie wobec polskiego doświadczenia pewnych uniwersalnych kategorii pozwoliłoby polskiej humanistyce zaistnieć w światowym obiegu naukowym. Po drugie, wykorzystanie postkolonialnego instrumentarium rzuciłoby nowe światło na obszary i problemy badawcze tradycyjnie eksplorowane przez rodzimą filologię⁷. Wspomniany autor precyzuje:

postkolonializm dostarcza metod i pojęć umożliwiających opisanie oraz reinterpretację polskiego dyskursu literackiego i innych stycznych z nim dyskursów w perspektywie specyficznego unikatowego doświadczenia — doświadczenia łączącego aspekt skolonizowania (i to przez trzy, a ściślej cztery potęgi imperialne: Prusy, Austrię, Rosję i ZSRR) z aspektem kolonizatorskim (Polska jako imperium obejmujące terytoria i populacje Litwy, Białorusi i Ukrainy)⁸.

⁵ D. Skórczewski, „Postkolonialna Polska — projekt (nie)możliwy”, *Teksty Drugie* 2006, nr 12, s. 101.

⁶ *Ibidem*, s. 100.

⁷ *Ibidem*, s. 111.

⁸ D. Skórczewski, „Wobec eurocentryzmu...”, s. 52. Głównym rzecznikiem tego poglądu jest Jan Sowa, zob. *idem*, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011. Krytycznie wobec niego zob. H. Grała, „Rzeczpospolita szlachecka — twór postkolonialny?”, [w:] *Perspek-*

Natomiast zdaniem Doroty Kołodziejczyk uwikłania instytucjonalne uprawianych w USA i na zachodzie studiów postkolonialnych przeoczyły w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych szansę, by włączyć „[kultury] oporu w Europie Wschodniej w obszar swoich zainteresowań i w ten sposób uzyskać interesujący materiał porównawczy”⁹, który mógłby być wykorzystany w studiach nad oporem, hybrydowymi formami identyfikacji ideologicznej, zjawiskami hegemonii i podporządkowania itp. Analizując różne przejawy zastosowania studiów postkolonialnych do przypadku Polski, autorka stwierdza, że „postkolonializm wydaje się zmieniać w tych ujęciach w panteorię dla wszelkich stosunków władzy opartych na wyzysku i negacji suwerenności”. Jej zdaniem „postkolonializm funkcjonuje nieomal jako dyskurs magicznie naprawiający krzywdy historii przez określenie danego obszaru jako postkolonialny”¹⁰. Kołodziejczyk postuluje zastąpienie dyskursu postkolonialnego postzależnościowym, który charakteryzuje w następujący sposób:

Cele badawcze zakreślone przez centrum badań dyskursów postzależnościowych — wypracowanie teoretycznego języka do opisu kondycji współczesnego społeczeństwa polskiego i, szerzej, ujęcie w tej perspektywie różnicy Europy Środkowej i Wschodniej w stosunku do Europy Zachodniej — to propozycja budowania struktur porównawczych, które umożliwią na planie komparatystyki horyzontalne połączenie rozproszonej refleksji nad postkolonialnością i postzależnością¹¹.

Problem w tym, że autorka we wspomnianym tekście nie charakteryzuje szczegółowo perspektywy postzależnościowej i nie wiadomo za bardzo, jakie typy zależności mają być w tym projekcie analizowane. Sprawy nie wyjaśnia też proponowana lista dziesięciu tematów/problemów poruszanych w dyskursie postzależnościowym. Jednym z nich są na przykład gatunki opozycyjności w literaturze polskiej przed 1989 rokiem. Jak ma się to odnosić do studiów zależnościowych, za bardzo nie wiadomo.

Z kolei Grażyna Borkowska wychodzi od polemiki z Clare Cavanagh, która miała zbyt mechanicznie i bezkrytycznie przenosić dziewiętnastowieczne relacje między Rosją a Polską na relacje między kolonizatorem a kolonizowanym. Perspektywa postkolonialna pomija, zdaniem Borkowskiej, okoliczność, że w drugiej połowie XIX wieku Rosja była przez Polaków postrzegana jako kraj cywilizacyjnie zacofany. Autorka zauważa, że „nie można zatem pojęcia postkolonializmu rozciągać na każdą sytuację historycznej (imperialnej) przemocy, poprzez którą tworzy się opozycja dominujących i zdominowanych”¹².

Na łamach „Tekstów Drugich” w obronie perspektywy postkolonialnej wystąpiła Ewa Thompson, która zauważa, że zamorski podbój nie jest warunkiem koniecznym wystąpienia kolonialnej dominacji. Równie dobrze można mówić o białym ko-

tywy postkolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie postkolonializmu, red. J. Kieniewicz, Warszawa 2016, s. 275–300.

⁹ D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 30.

¹⁰ *Ibidem*, s. 36.

¹¹ *Ibidem*.

¹² G. Borkowska, „Perspektywa postkolonialna na gruncie polskim — pytania sceptyka”, *Teksty Drugie* 2010, nr 5, s. 42.

lonializmie, a najlepszym tego przykładem są relacje Wielkiej Brytanii z Irlandią. Zdaniem autorki „istotą kolonializmu jest zniewolenie terytorium i ludności, której świadomość narodowa jest już rozwinięta lub rozwija się w okresie zniewolenia kolonialnego, eksploatacja polityczna i ekonomiczna danego terytorium oraz spowolnienie lub uniemożliwienie rozwoju”¹³. Według Thompson teoria postkolonialna stosowana do sytuacji Europy Środkowo-Wschodniej powinna zostać naturalnie zmodyfikowana, a koncepcja postzależnościowa jest ujęciem zbyt słabym.

Propozycję takiego rozwinięcia można znaleźć w pracach Bogusława Bakuły, według którego:

Niewątpliwie przejawy postkolonialnej kondycji w Europie Środkowo-Wschodniej posiadają swoją specyfikę historyczną, kulturową, mentalną, inną niż w Trzecim Świecie, którego relacje ze światem zachodnim uznano za modelowy przykład kolonializmu. Z tej przyczyny środkowoeuropejska kondycja postkolonialna, sumująca długie okresy zależności, przeplatane chwilami suwerennego bytu, w których trakcie tworzona bądź rekonstruowano państwo, odbudowywano narodową kulturę, będzie w niektórych aspektach odbiegać od klasycznego modelu świata skolonizowanego [...]; wypełni go swoją treścią, rzecz można, własną Innością, problemową, a także metodologiczną¹⁴.

Tak można interpretować propozycję Bakuły, który proponuje komparatywy dyskursów postkolonialnych wyrastających z różnych odmian postkolonialnego policentryzmu, kształtowanych przez

wydarzenia na pewnym obszarze konstruowanym przez wspólną historię, oddziałującą na współczesne doświadczenie i pozycję wewnętrzną podmiotów zbiorowych oraz indywidualnych, jak również zauważa niejedną tożsamość kulturową lub posiada więcej niż jedno centrum produkujące idee oraz inne fakty artystyczno-intelektualne, odzwierciedlające stan kolonialnej i postkolonialnej świadomości¹⁵.

Bakuła wyróżnia zatem następujące policentryzmy: wschodnioeuropejski, bałtycki, środkowo-wschodnioeuropejski, środkowoeuropejski i bałkański.

Ze względu na ograniczoną objętość opracowania przeanalizuję tylko trzy: wschodnioeuropejski, środkowo-wschodnioeuropejski i środkowoeuropejski. Według Bakuły cechami policentryzmu wschodnioeuropejskiego są:

1. Bezwzględnie dominująca polityczna pozycja Rosji; 2. Zależność ekonomiczna podmiotów od Rosji; 3. Powszechne użycie języka rosyjskiego i dominacja kulturowa Rosji; 4. Stosunkowo aktywne dziedzictwo komunistyczne [...] łączone z neoliberalną gospodarką; 5. Odtwarzanie imperialnej struktury zależności wewnątrz Rosji oraz w jej międzynarodowym otoczeniu¹⁶.

¹³ E. Thompson, „A jednak kolonializm. Uwagi epistemiczne”, *Teksty Drugie* 2011, nr 6, s. 291.

¹⁴ B. Bakuła, „Europa Środkowo-Wschodnia i jej (post)kolonialny świat”, [w:] *Dyskurs postkolonialny we współczesnej literaturze i kulturze Europy Środkowo-Wschodniej*, red. B. Bakuła, Poznań 2015, s. 18.

¹⁵ B. Bakuła, „Studia postkolonialne w Europie Środkowo-Wschodniej”, [w:] *Dyskurs postkolonialny we współczesnej literaturze...*, s. 116. Cytowany autor mówi o relacji „uwzględniania”, której nie odróżnia dostatecznie jasno od „odzwierciedlania”.

¹⁶ *Ibidem*, s. 120. O konceptualizacji Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach niedosłego imperium zob. Z. Norkus, *Unproclaimed empire. The grand duchy of Lithuania: from the viewpoint of comparative historical sociology of empires*, London 2018.

Relacje te odnoszą się do Rosji i jej wewnętrznych prowincji: Czechenii, Osetii i Dagestanu oraz byłych republik — obecnie niepodległych państw: Białorusi, Armenii, Gruzji, Ukrainy. Z kolei policentryzm środkowo-wschodnioeuropejski charakteryzuje się takimi cechami, jak:

1. [...] kluczowa pozycja rosyjskiej mniejszości na Ukrainie i Białorusi; 2. Aktywna obecność Polski, której kultura w istotnej mierze zorientowana jest na pamięć i przeszłość [...] 3. Związki pomiędzy przachodnimi białoruskimi i ukraińskimi elitami z kulturą polską; 4. Obecność pamięci historycznej, w tym czynnika martyrologicznego (Wielki Głód, Katyń, Powstanie Warszawskie), różnicującej stosunek do przeszłości wzajemnej pomiędzy Polakami Ukraińcami oraz Polakami i Białorusiami; 5. Znaczne rozbieżności w ocenie historii XX wieku, zwłaszcza II wojny światowej; 6. Rosnące poczucie geopolitycznej wspólnoty¹⁷.

Policentryzmowi środkowoeuropejskiemu można przypisać następujące właściwości:

1. Trwająca od XVI wieku wspólnota sił i doświadczeń historycznych organizowanych w obliczu zagrożenia przez imperium otomańskie; 2. Rywalizacja podmiotów narodowych w ramach jednego państwa (Austro-Węgry), a następnie odrębnych bytów państwowych, po roku 1918; rola stolic jako ośrodków ruchu narodowego [...]; 3. Wielokulturowość, brak dominującego etosu; 4. Wyraziste tendencje narodowe i nacjonalistyczne; 5. Polityka asymilowania narodowych mniejszości; 6. Rola społeczności żydowskiej w kształtowaniu przestrzeni policentryzmu środkowoeuropejskiego i jego tradycji kulturowych do roku 1939; 7. Obecność licznej mniejszości rromskiej; 8. Rewizjonizm terytorialny; 9. Znaczenie oporu stawianego sowieckiej Rosji — Węgry 1956, Czechosłowacja 1968 i jeszcze większe rosyjskich interwencji w ukształtowaniu kolonialnego charakteru Europy Środkowo-Wschodniej (doktryna Breżniewa)¹⁸.

Zauważmy, że w klasyfikacji Bakuły Ukraina i Białoruś zaliczane są do dwóch policentryzmów naraz — wschodnioeuropejskiego i środkowoeuropejskiego. Interpretować to można w taki sposób, że dyskurs postkolonialny Białorusi i Ukrainy kształtowany jest przez ich obecne stosunki z Rosją oraz przez pamięć o Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Można jednak powątpiewać, czy współczesne relacje między Polską a Ukrainą i Białorusią są w jakiejś mierze analogiczne do relacji między Rosją a Ukrainą i Białorusią. Trudno porównywać nawet demokrację szlachecką Rzeczypospolitej Obojga Narodów z despotyczną Rosją czasów Iwana Groźnego. Również konceptualizacja policentryzmu wschodnioeuropejskiego budzi wątpliwości, gdyż zachodzą znaczne różnice między systemem społecznym przedrewolucyjnej Rosji, Związku Radzieckiego a współczesnej autorytarnej Rosji.

Jeszcze bardziej fragmentarycznie charakteryzowany jest policentryzm środkowoeuropejski. Zagrożenie otomańskie w kulturze krajów środkowoeuropejskich widoczne było co najmniej od bitwy pod Warną (1444), której liczne ślady odnaleźć można

¹⁷ B. Bakuła, „Studia postkolonialne...”, s. 120. Na temat sposobów pamiętania traumy komunizmu w różnych krajach regionu zob. również A. Matusiak, „Między pamięcią a zapomnieniem. Postkomunistyczna trauma społeczno-kulturowa w krajach Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej po roku 1989. Kwerenda problemu”, *Miscellanea Posttotalitana Wratislaviensia* 1, 2013, s. 9–26.

¹⁸ B. Bakuła, „Studia postkolonialne...”, s. 121.

w polskiej i węgierskiej literaturze¹⁹. Bakuła pomija wpływ kulturowy mniejszości niemieckiej oraz stosunki narodowościowe w monarchii habsburskiej przed reformą ustroju politycznego Austro-Węgier w 1867 roku. Opór stawiany sowieckiej Rosji autor datuje dopiero od 1956 roku, a przecież fenomen żołnierzy wyklętych — antykomunistycznego podziemia niepodległościowego — charakterystyczny był dla wszystkich policentryzmów: wschodnioeuropejskiego, bałtyckiego, środkowo-wschodnioeuropejskiego, środkowoeuropejskiego i bałkańskiego (szczególnie w Rumunii).

Analizowany przykład obrazuje istotny problem we współpracy interdyscyplinarnej. Jest nim różny stopień precyzji języka, którym posługują się poszczególne dziedziny nauki czy nawet specjalności w obrębie jednej nauki. Przykładowo, historia gospodarcza, jak na przykład kliometria, posługuje się językiem kwantytatywnym, w znacznym stopniu zmatematyzowanym, a nawet sformalizowanym. Tymczasem dyskurs postkolonialny powstał i rozwijał się na gruncie literaturoznawstwa, posługującego się językiem kwalitatywnym, bliższym niejednokrotnie literaturze pięknej, która jest przedmiotem badań tej dziedziny humanistyki, niż naukom ścisłym. Mechaniczne przenoszenie pojęć z jednej dziedziny nauki do drugiej może prowadzić do chaosu i zamętu semantycznego, gdyż nie wiadomo w jakim trybie — metaforycznym czy dosłownym — badacz posługuje się danym pojęciem²⁰.

2. Odmiany panowania społecznego.

Próba typologii w świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego

Próba rozwiązania wskazanych problemów i dylematów byłoby wykorzystanie typów panowania społecznego wyróżnianych w jakiejś teorii społecznej, dysponującej precyzyjniejszym aparatem pojęciowym, i zastosowanie ich do prowadzonych analiz literackich.

W niniejszym artykule chciałbym rozważyć przydatność typów panowania klasowego wyróżnianych w nie-Marksowskim materializmie historycznym²¹. Zauważyć przy tym trzeba, że w analizie postkolonialnej łączy się klasowe i pozaklasowe źródła panowania społecznego. Tymczasem aparat pojęciowy nie-Marksowskiego materializmu historycznego jest niewątpliwie mniej pojemny i tych aspektów ludz-

¹⁹ Ciekawe, że Bakuła nie wspomina o zagrożeniu otomańskim jako czynnika kształtującym tożsamość narodów bałkańskich co najmniej od bitew pod Maricą w 1371 roku, w której koalicja chrześcijańskich władców Bułgarii, Serbii, Bośni, Węgier i Wołoszczyzny została pokonana przez sułtana Murada, oraz na Kosowym Polu w 1389 roku (*idem*, „Studia postkolonialne...”, s. 123).

²⁰ Więcej na ten temat: K. Brzechczyn, „Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku wobec innych nauk społecznych (na przykładzie psychologii). Refleksja metodologiczna i postulatory badawcze”, [w:] *Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku*, red. M. Kruszyński *et al.*, Lublin 2016, s. 171–184.

²¹ Pełny wykład tej teorii: L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 1. *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*; t. 2. *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*; t. 3. *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*, Poznań 1991.

kiego bytowania nie eksploatuje, lecz dysponuje — jak miemam — większą precyzją w analizowaniu klasowych (w rozszerzonej wersji) aspektów dominacji społecznej.

Teoria ta zakłada bowiem istnienie trzech odrębnych dziedzin życia społecznego: kultury, polityki i gospodarki, w których oddolnie wyłaniają się podziały klasowe. Stosunek do środków przymusu w życiu politycznym wyznacza podział na dwie zbiorowości ludzkie — klasę władców, decydującą o wykorzystaniu środków przymusu, oraz pozbawioną takich możliwości klasę obywatelską. W gospodarce stosunek do środków produkcji wyznacza podział na klasę właścicieli oraz bezpośrednich producentów. W kulturze poziom materialny stanowią środki produkcji duchowej, na przykład maszyny drukarskie, radio, telewizja itp. Stosunek do nich wskazuje podział na dwie klasy społeczne — kapłanów, określających, jakie treści duchowe upowszechniane są za pomocą środków produkcji duchowej, oraz wiernych, pozbawionych tego rodzaju wpływów.

Na tej podstawie można wyróżnić trzy odrębne i autonomiczne typy interesów klasowych. W interesie władzy leży powiększanie globalnej sfery wpływów, co prowadzi do ograniczania autonomii obywateli. W gospodarce klasa właścicieli maksymalizuje produkt dodatkowy kosztem dochodów bezpośrednich producentów. Natomiast w kulturze kasty kapłańskie pogłębiają zakres swego panowania duchowego i ograniczają autonomię duchową wiernych. Antagonizmy społeczne, oparte na nierównym dostępie do materialnych środków społecznych (przymusu, produkcji i indoktrynacji) w każdej z trzech dziedzin życia społecznego, mają więc autonomiczny charakter.

Ponieważ te trzy podziały klasowe są niezależne od siebie, pozwala to wyróżnić skumulowane i pojedyncze klasy społeczne, będące podstawą budowy typologii systemów społecznych. Przykładowo, społeczeństwo demokratycznego kapitalizmu jest systemem z trzema klasami rozdzielonymi: władcami, właścicielami i kapłanami. W zależności od tego, która klasa jest w nim dominująca, można wyróżnić odpowiednio polityczną, ekonomiczną i hierokratyczną wersję tego społeczeństwa. Ze względu na kierunki kumulacji podziałów klasowych można wyróżnić społeczeństwa totalitarne z podwójną klasą władców-właścicieli i faszystowskie z podwójną klasą władców-kapłanów. W społeczeństwach realnego socjalizmu wykształciła się klasa władców-właścicieli-kapłanów, której empirycznym odpowiednikiem był aparat partyjny²².

Każdy z typów panowania klasowego — kulturowy, ekonomiczny i polityczny — może być realizowany zarówno wewnątrz macierzystego społeczeństwa, jak i na

²² L. Nowak, *U podstaw teorii...*, t. 1, s. 167–182. Pełna typologia zawarta jest w: K. Brzechczyn, *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Poznań 2004, s. 73–86, jej zaś dalsze rozwinięcia: M. Ciesielski, „Problem kumulacji podziałów klasowych we współczesnym kapitalizmie. Próba interpretacji teoretycznej”, [w:] *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, red. K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska, Poznań 2013, s. 131–152; T. Zarębski, „Struktura klasowa społeczeństw hydraulicznych. Próba parafrazy teorii Karla Augusta Wittfögla w aparaturze pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego”, [w:] *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, red. K. Brzechczyn, M. Ciesielski, E. Karczyńska, Poznań 2013, s. 207–222.

zewnątrz. W przypadku panowania ekonomicznego i kulturowego zewnętrzne panowanie klasowe może przybierać formę czystą i mieszaną. Czyste zewnętrzne panowanie — czy to duchowe, czy ekonomiczne — jest realizacją interesu społecznego właścicieli i kapłanów bez naruszania politycznej suwerenności danego społeczeństwa. W mieszanej formie zewnętrznego panowania klasowego warunkiem maksymalizacji zysków i/lub panowania duchowego jest ograniczenie suwerenności danego kraju. Zewnętrzna klasa właścicieli (kapłanów) może to czynić w sojuszu ze „swoją” władzą polityczną, która realizuje interesy potentatów społecznych²³.

Zewnętrzne panowanie polityczne można zatem określić jako tendencję klasy władców kraju dominującego do regulacji zewnętrznych stosunków społecznych kraju sąsiedniego. Prowadzi to do ograniczenia suwerenności politycznie zdominowanego społeczeństwa. Można natomiast wyróżnić bezpośrednią i pośrednią dominację polityczną. Dominacja bezpośrednia dokonuje się na drodze podboju, który polega na tym, że klasa władców społeczeństwa dominującego dokonuje zbrojnej agresji, usuwa rodzimą klasę władców, anektuje terytorium podbitego społeczeństwa i samodzielnie reguluje życie klasy obywatelskiej zdominowanego w ten sposób kraju.

Pośrednią formą dominacji jest uzależnienie, które realizuje się poprzez podporządkowanie rodzimej klasy władców, niekoniecznie zaś poprzez zbrojną agresję. Polega ono na tym, że dominująca klasa władców przejmuje kontrolę nad częścią, a nie całością, sfery regulacji klasy władców społeczeństwa zdominowanego; sfera regulacji władczej w rozpatrywanym społeczeństwie dzieli się zatem na zewnętrzną i wewnętrzną.

Uzależnienie może prowadzić do powstania kraju satelickiego lub kraju będącego sferą wpływów. W tym przypadku kryterium rozstrzygającym jest to, czy władza kraju dominującego decyduje o personalnej obsadzie klasy władców. W przypadku kraju satelickiego władza społeczeństwa dominującego wpływa bezpośrednio na skład personalny podporządkowanej klasy władców, której członkowie rekrutują się nadal z uzależnionego społeczeństwa. Gwarantuje to wyższy stopień podporządkowania władzy kraju zdominowanego. Powstaje w ten sposób układ obozowy składający się z centrum obozowego i krajów satelickich.

W przypadku sfery wpływów kraj dominujący nie decyduje bezpośrednio o obsadzie personalnej podporządkowanej klasy władców, lecz o utrzymaniu zakresu regulacji zewnętrznej. Z reguły sytuacja ta prowadzi do niższego stopnia podporządkowania władzy kraju zdominowanego. Powstaje w ten sposób układ hegemonistyczny składający się z hegemonia i krajów będących jego zewnętrzną sferą wpływów.

W aparaturze pojęciowej niemarksowskiego materializmu historycznego można zatem wyróżnić następujące odmiany dominacji międzynarodowej:

- układ imperialny składający się z metropolii imperium i podległych prowincji;
- układ obozowy składający się z centrum obozowego i krajów satelickich;
- układ hegemonistyczny składający się z hegemonia i sfer wpływów.

²³ Zewnętrzna dominacja między społeczna może być również realizowana wyłącznie za pomocą środków kulturowych czy ekonomicznych pozostających w dyspozycji obu wyróżnionych klas, lecz te przypadki pomijam.

Tak wyróżnione odmiany dominacji międzynarodowej, występujące w formie imperiów, obozów czy hegemonii, mogą służyć maksymalizacji różnych typów interesów społeczeństwa dominującego co z kolei jest podstawą wyróżniania różnych typów zewnętrznej dominacji: ekonomicznej, politycznej i kulturowej. W ekonomicznym typie zdominowania ekspansywność zewnętrzna, i co za tym idzie — wzrost regulacji władczej w społeczeństwie zdominowanym (prowincji, kraju satelickim, sferze wpływów), jest instrumentalnie podporządkowany maksymalizacji produktu dodatkowego przez klasę właścicieli metropolii imperium (centrum, obozu czy społeczeństwa hegemonistycznego). Oznacza to, że w sytuacji, w której maksymalizacja regulacji władczej w społeczeństwie zdominowanym wyklucza maksymalizację produktu dodatkowego, w długotrwałej perspektywie czasowej realizowany jest produkt dodatkowy.

W hierokratycznym typie dominacji ekspansywność zewnętrzna i wzrost regulacji władczej w zdominowanym społeczeństwie instrumentalnie podporządkowane są maksymalizacji panowania duchowego przez klasę kapłańską metropolii imperium (centrum, obozu czy hegemonia). Oznacza to, że w sytuacji, w której wzrost regulacji władczej w społeczeństwie zdominowanym wyklucza maksymalizację panowania duchowego, w długotrwałej perspektywie czasowej realizowany jest interes klasy kapłańskiej.

Natomiast w politycznym typie dominacji ekspansywność zewnętrzna i wzrost regulacji władczej w zdominowanych społeczeństwach podporządkowane są wprost interesom klasy władców metropolii imperium (centrum obozu czy hegemon w sferze wpływów). Oznacza to, że maksymalizacja regulacji władczej jest interesem priorytetowym i w długotrwałej perspektywie czasowej przeważa nad maksymalizacją pozostałych typów interesów klasowych.

Krzyżując oba wyróżnione kryteria, można zbudować następującą typologię zewnętrznego panowania społecznego:

Tabela 1. Typologia zewnętrznego panowania klasowego

Odmiany zewnętrznego panowania klasowego / typ panowania klasowego	Polityczny	Ekonomiczny	Kulturowy
Hegemonia składająca się z hegemonia i sfery wpływów	Hegemonia polityczna	Hegemonia ekonomiczna	Hegemonia kulturowa
Obóz składający się z centrum obozowego i kraju satelickiego	Obóz polityczny	Obóz ekonomiczny	Obóz kulturowy
Imperium składające się z metropolii i prowincji	Imperium polityczne	Imperium ekonomiczne	Imperium kulturowe

Źródło: opracowanie własne.

Aby zatem ustalić, czy istnieje ciągłość między rosyjskim a sowieckim panowaniem na przykład nad etnicznymi terenami Polski czy Białorusi, Ukrainy i Litwy, trzeba odpowiedzieć na dwa pytania: jaki typ systemu społecznego wykształcił się w Rosji i w Związku Sowieckim oraz jaką formę podległości wprowadziła Rosja/Związek Sowiecki wobec podporządkowanych społeczeństw.

W świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego osobliwością rozwojową społeczeństwa rosyjskiego był państwowy feudalizm, w którym władza państwowa — poprzez system pomieszny — stała się największym właścicielem ziemi. Dwukrotnie dochodziło do totalitaryzacji Rosji. Za czasów Iwana Groźnego wprowadzenie opryszczki miało doprowadzić do osłabienia społecznej pozycji — rosyjskiej szlachty rodowej, czyli bojarów. Podczas panowania Piotra Wielkiego władza polityczna próbowała zaś stworzyć zależny od siebie stan mieszczański. W XIX wieku feudalizm państwowy przekształcił się — z pominięciem stadium wolnokonkurencyjnego — w państwowy kapitalizm z przeważającym udziałem państwa w gospodarce²⁴.

Tymczasem realny socjalizm — w świetle opisywanej teorii — był systemem, w którym klasa trójpanująca (jej odpowiednikiem był aparat partyjno-państwowy), dysponując środkami przymusu, produkcji i indoktrynacji, kontrolowała politykę, gospodarkę i kulturę. Podstawowym interesem klasy trójpanującej była maksymalizacja regulacji władczej, której podporządkowane było postępowanie w pozostałych wymiarach życia społecznego — kulturowym i gospodarczym. W świetle założonej teorii rozwoju społecznego system społeczny przedrewolucyjnej Rosji różnił się od systemu społecznego komunistycznego Związku Sowieckiego. W przedrewolucyjnej Rosji układ społeczny oscylował między osłabionym totalitaryzmem (z podwójną klasą władców-właścicieli, dążącą do eliminacji pojedynczej klasy właścicieli) a państwowym feudalizmem (lub kapitalizmem), w którym władza nadal odgrywała wiodącą rolę społeczną, ale przejawiała tendencję nie do eliminacji odrębnych klas społecznych, lecz ich podporządkowania. Natomiast w Rosji porewolucyjnej wykształcił się system trójpanowania klasowego w wersji politycznej, w którym konkurencyjne klasy potentatów społecznych zostały wyeliminowane.

Porównajmy teraz formy podległości wprowadzone przez Rosję, a później Związek Sowiecki, wobec podporządkowanych społeczeństw. Ziemia I Rzeczypospolitej w wyniku trzech kolejnych rozbiorów zostały bezpośrednio wcielone do Rosji bez żadnych form administracyjnej autonomii. W latach 1815–1830 taką autonomią cieszyło się Królestwo Polskie, którego status oscylował pomiędzy prowincją imperium a krajem satelickim pozbawionym możliwości prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej. Każdorazowo car Rosji koronował się na króla Polski. Po upadku po-

²⁴ L. Nowak, *U podstaw teorii...* O alternatywach w dziejach Rosji zob. K. Brzechczyn, „Powstanie socjalizmu w Rosji — konieczność czy przypadek? Przyczynek do alternatywnego ujęcia historii”, [w:] *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne*, red. K. Brzechczyn, Poznań 2003, s. 317–326.

wstania listopadowego w 1831 roku resztki autonomii zostały zlikwidowane. W przypadku tak zwanych ziem zabranych, leżących na wschód od Bugu, mimo obietnic Aleksandra I nie wprowadzono żadnych form autonomii.

Związek Sowiecki był natomiast imperium typu politycznego, w którym maksymalizacja produktu dodatkowego czy panowania duchowego — w długotrwałej perspektywie — podporządkowana była maksymalizacji regulacji władczej. Jednakże to, co potocznie określa się mianem imperium sowieckiego, było konglomeratem różnych form zewnętrznej dominacji. Społeczeństwa Litwy, Białorusi czy Ukrainy wcielone do ZSRR zachowywały w nim status prowincji imperium — tak można określić republiki związkowe rządzone przez lokalne aparaty partyjne. Kraje takie jak Polska, Czechosłowacja, Węgry miały status krajów satelickich, a Związek Sowiecki odgrywał wobec nich rolę centrum obozu. Z kolei na przykład Finlandia miała status sfery wpływów, a Związek Sowiecki pełnił wobec niej funkcję hegemonu.

W imperium tego typu tendencja do agresywności wynika z rozwoju wewnętrznych stosunków politycznych. Podejmowanie zewnętrznej agresji pozwala rozładować narastający opór własnych obywateli wobec poszerzania sfery regulacji władczej lub osłabić proces samo-zniewolenia władzy. W obu jednak przypadkach podstawowym interesem władzy realizowanym w relacjach ze światem zewnętrznym — czy to przez społeczeństwo rosyjskie, czy sowieckie — była maksymalizacja regulacji władczej w podporządkowanych społeczeństwach.

Polska Rzeczpospolita Ludowa w obozie państw socjalistycznych miała większą autonomię niż ziemie polskie w okresie zaborów, zachowując status kraju satelickiego. Rosyjska władza sprawowała bezpośrednie rządy na terenie Królestwa Polskiego w dziedzinie politycznej i w pewnym okresie również w sferze kulturowej (wprowadzenie cenzury, rusyfikacja, popieranie cerkwi prawosławnej itp.). Sowiecka klasa trójpanująca nie sprawowała władzy nad społeczeństwem polskim bezpośrednio, lecz za pośrednictwem zainstalowanej rodzimej klasy trójpanującej polskiego pochodzenia etnicznego, kontrolującej życie polityczne, gospodarcze i kulturowe. Dochodzimy tutaj do interesującego paradoksu: zakres regulacji władczej rosyjskiej klasy władców w okresie rozbiorowym był mniejszy (obejmował w zasadzie tylko życie polityczne i wycinkowo oraz okresowo kulturowe) niż zakres regulacji władczej polskiej klasy trójpanującej w okresie PRL, obejmujący trzy dziedziny życia społecznego naraz. Jednakże w latach 1945–1989 społeczeństwu polskiemu nie groziła rusyfikacja, a indoktrynacja marksistowska toczyła się w języku polskim.

W świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego społeczeństwo typu zachodniego charakteryzowało się rosnącą dyferencjacją klasową polegającą na wyłanianiu się pojedynczych klas władców, właścicieli i kapłanów oraz rosnącego zróżnicowania wewnątrz nich. Tak można interpretować podział na: szlachtę i mieszczaństwo w gospodarce, wyznanie katolickie i protestanckie w sferze religijnej lub władzę wykonawczą, sędowniczą i ustawodawczą w sferze politycznej, co dodatkowo wzmacniało równowagę wpływów między poszczególnymi klasami i ich warstwami czy odłamami.

W nie-Marksowskim materializmie historycznym zbudowano również wyjściowe modele ekspansji kolonialnej. W społeczeństwie kapitalistycznym występują dwa źródła agresywności: jeden wynika z rozwoju stosunków władczych, drugi — własnościowych (pomijam tutaj wymiar kulturowy)²⁵. Od strony czysto politycznej tendencja do agresywności rozpoczyna się wówczas, gdy poszerzanie sfery regulacji władczej napotyka na opór obywateli. Wtedy podbój czy podporządkowanie innych społeczeństw staje się korzystne dla władzy, gdyż pozwala zwiększać regulację władczą bez protestów ze strony własnych obywateli. Natomiast od strony czysto gospodarczej tendencja do agresywności przeważa, gdy wzrost produktu dodatkowego prowadzi do oporu bezpośrednich producentów. Ekspansja ekonomiczna stwarza zatem możliwość nadzwyczajnej maksymalizacji zysków płynących z uzależnienia gospodarek innych społeczeństw, które stanowią rynek zbytu, zaopatrują metropolię w niezbędne surowce czy są dostarczycielem taniej siły roboczej. Społeczeństwo kapitalistyczne wkracza na ścieżkę agresji dopiero wtedy, gdy z przyczyn społeczno-ekonomicznych i społeczno-politycznych relacje społeczne wykraczają poza próg pokoju klasowego. W referowanym ujęciu zakłada się, że ofiarą agresji padają społeczeństwa pozaeuropejskie, w których podziały klasowe albo się jeszcze nie wykształciły, albo wyłoniły się w skumulowanej wersji.

3. Trajektoria rozwojowa społeczeństw Europy Środkowej. Próba interpretacji w aparaturze pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego

3.1. Od społeczeństwa *ius ducale* do społeczeństwa stanowego

W krajach Europy Środkowej feudalizm powstawał w sposób samoistny, na drodze rozpadu przedklasowych wspólnot rodowo-plemiennych i dlatego znacznie różnił się od klasycznego feudalizmu zachodnioeuropejskiego, wyrosłego z antycznych stosunków społecznych. W przeciwieństwie do Europy Zachodniej, w Europie Środkowej nigdy nie ukształtował się system wasalno-lenny. W Europie Środkowej ziemia była formalnie własnością panującego, a faktycznie dysponował nią aparat administracyjny państwa. Klasą panującą w społeczeństwie prawa książęcego była grupa społeczna występująca w źródłach historycznych pod nazwą *nobiles*. Potęgą tej klasy społecznej zasadzała się na dysponowaniu środkami przymusu oraz środkami

²⁵ Zob. L. Nowak, A. Opolska [właśc. K. Paprzycka], „Kilka uwag o naturze społeczeństw Trzeciego Świata”, *Przyjaciel Nauk, Studia z Teorii i Krytyki Społecznej* 1987, nr 3–4, s. 57–66.

produkcji, czyli ziemią. Jednostki rekrutujące się z tej klasy społecznej sprawowały urzędy w administracji państwowej²⁶.

Klasa możnowładcza posiadała również niewielkie własne majątki ziemskie, które nie przekraczały zwykle kilku wiosek, w wyjątkowych wypadkach dochodząc do kilkunastu²⁷. Tymczasem władza kasztelana przeciętnego okręgu grodowego obejmowała ponad 100 wiosek. We wspomnianych krajach około 1/3 ogólnej wartości świadczeń było przeznaczane na uposażenie urzędników najniższego szczebla administracyjnego, co znacznie przewyższało dochody uzyskiwane z własnych majątków ziemskich²⁸.

W świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego społeczeństwa rządzone przez dynastie Przemyślidów, Arpadów i Piastów nie były standardowymi społeczeństwami klasowymi, lecz wykształciły się w nich skumulowane podziały klasowe. *Nobiles* — klasa panująca w społeczeństwie *ius ducale* — łączyła panowanie polityczne z ekonomicznym, stając się klasą podwójną — władców-właścicieli. Podstawą dochodów tej klasy nie było posiadanie majątków ziemskich, których rozmiary były stosunkowo niewielkie, lecz sprawowanie władzy. Obok klasy podwójnej władców-właścicieli formowała się w nim klasa pojedynczych właścicieli — szeregowie rycerstwo, dla którego głównym źródłem utrzymania było posiadanie ziemi.

Rozkład ustroju prawa książęcego można interpretować jako rozkład skumulowanych podziałów społecznych polegający na kształtowaniu się pojedynczej klasy właścicieli i władców. Wielka własność mogła powstać wyłącznie na jednej zasadzie — książę mógł zrezygnować z prerogatyw władzy publicznej, sądowniczej i ekonomicznej, przekazując ją właścicielowi. Duchowieństwo było pierwszym stanem społecznym, który dokonał wyłomu w systemie prawa książęcego. W drodze nadań immunitetowych już od końca XI wieku rozmaite instytucje kościelne otrzymywały ziemię wraz z osiadłą ludnością, która wcześniej podlegała prawu książęcemu. Książę, nadając posiadłości, rezygnował z roszczeń wobec osiadłej tam ludności, wynikających z prawa książęcego. W XII–XIII wieku akcja immunitetowa rozszerzała się na inne kręgi społeczne, głównie możnowładztwo oraz rycerstwo. W XIII–XIV wieku w krajach Europy Środkowej stopniowo kształtowało się społeczeństwo stanowe, coraz bardziej przypominające społeczeństwa zachodnie. Istniały w nim władza polityczna, klasa kapłańska oraz dwa odłamy klasy właścicieli: mieszczaństwo i rycerstwo (szlachta).

²⁶ K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987, s. 129–132. Zob. również: N. Babinskas, „Od feudalizmu do afrykańskiego sposobu produkcji. Problem typologii przednowoczesnych peryferyjnych społeczeństw europejskich”, *Człowiek i Społeczeństwo* 42, 2016, s. 119–133; *idem*, „Typologies of pre-modern societies beyond feudalism: exploring alternative possibilities and the problem of their applicability in cases of peripheral European societies”, *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies* 10(2), 2018, 9–25.

²⁷ M. Barański, „Majątki możnowładcze na Węgrzech w XII w.”, *Przegląd Historyczny* 70, 1979, s. 428.

²⁸ K. Modzelewski, *op. cit.*, s. 143.

3.2. System folwarczno-pańszczyźniany jako przejaw oddolnej kumulacji podziałów klasowych

Od przełomu XV/XVI wieku w ewolucji europejskiego feudalizmu wykształciły się dwie główne linie rozwojowe: zachodnio- i środkowoeuropejska²⁹. W literaturze przedmiotu za granicę rozdzielającą obie linie rozwojowe uznaje się rzekę Łabę:

Na obszarze na zachód od tej rzeki wykształciła się gospodarka wiejska oparta w zasadzie na większych i średnich gospodarstwach, dzierżawionych przez pracujących na nich chłopów. Na wschód od Łaby, przede wszystkim w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, położonych na południe od M. Bałtyckiego, rozwój gospodarczy zmierzał w kierunku wytworzenia się folwarku pańszczyźnianego i związanej z nim produkcji na zbył. W dziedzinie stosunków produkcji gospodarka folwarczno-pańszczyźniana prowadziła do zwiększenia poddaństwa chłopów (tzw. wtórne poddaństwo) i wymiaru pańszczyzny, do zapewnienia folwarkowi bezpłatnej siły roboczej³⁰.

Podstawą systemu folwarczno-pańszczyźnianego było poddaństwo chłopów, które występowało w formie zależności osobistej, gruntowej i sądowej. Poddaństwo osobiste ograniczało wolność ludności chłopskiej, która bez zgody pana nie mogła opuszczać miejsca zamieszkania, wstępować w związki małżeńskie oraz posyłać swoich dzieci do szkół położonych poza obrębem wsi. Ponadto poddani oraz ich dzieci musieli pełnić służbę na dworze pana oraz wykonywać wskazane przez niego prace. Właściciel miał również prawo do sprzedaży chłopów bez ziemi.

Poddaństwo gruntowe ograniczało swobodę rozporządzania przez chłopów użytkowaną ziemią. W ramach dzierżawy bezterminowej chłop mógł zostać w każdej chwili pozbawiony gruntów. Skuteczniej prawo chłopów do ziemi zabezpieczała dzierżawa dziedziczna, która umożliwiawała przekazywanie ziemi jego dzieciom. I wreszcie ostatni wymiar podległości feudalnej, poddaństwo sądowe, składało się z zespołu norm prawnych, które uzależniały chłopów od władzy sądowej właściciela.

W Europie Zachodniej dominowało poddaństwo rozdzielone. Oznaczało to, że różne formy poddaństwa podzielone były pomiędzy różnych właścicieli: jeden miał władzę sądowniczą nad chłopem, drugi — gruntową, trzeci — osobistą. Natomiast w Europie Środkowej przeważało poddaństwo jednolite, w którym wszystkie jego aspekty — władza osobista, gruntowa i sądowa — skupione były w jednych rękach. W ten sposób szlachta kumulowała władzę polityczną i ekonomiczną nad chłopstwem.

W XII–XIV wieku mniejsza gęstość zaludnienia w Europie Środkowej wpłynęła na warunki powstawania miejskiej sfery gospodarki. Jej słabszy — w porównaniu z Zachodem Europy — rozwój zachował równowagę społeczną między mieszczaństwem a szlachtą. Pozwoliło to tej ostatniej klasie społecznej podporządkować władzę swoim interesom. Dominacja polityczna szlachty umożliwiła dalsze ograniczanie rozwoju miast oraz zaostrzenie poddaństwa i wprowadzenie folwarku pańszczyźnianego. Dalszy wzrost wyzysku ekonomicznego następował w instytucjonalnych

²⁹ Więcej na ten temat: K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*, Poznań 1998.

³⁰ Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII w.*, Warszawa 1979, s. 326.

ramach gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Kiedy jednak szlachta zdobyła wyłączny wpływ na władzę państwową, zdołała ograniczyć przywileje mieszczaństwa oraz zakończyły się jej ustępstwa wobec chłopstwa. Procesom tym towarzyszył wzmożony popyt Europy Zachodniej na zboże. Jednym z czynników decydujących o powstaniu i upowszechnieniu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej miała być nieekwiwalentna wymiana handlowa. Według Mariana Małowista:

już w późnym średniowieczu można zaobserwować formowanie się pewnego określonego typu stosunków gospodarczych między Europą Wschodnią a Zachodnią. Ta ostatnia dostarczała swym partnerom wschodnim gotowe produkty rzemieślnicze, artykuły luksusowe i kapitał, w pewnej mierze także i ludzi, podczas gdy kraje Wschodu były przede wszystkim eksporterem surowców, w tym tak ważnych artykułów, jak kruszce i inne metale. Sprzyjało to dywersyfikacji gospodarki ówczesnych rozwiniętych krajów północno- i południowo-zachodniej Europy i przyspieszeniu na tamtych terenach wzrostu produkcji rzemieślniczej, a w pewnym sensie przemysłowej. [...] Natomiast na Wschodzie, który był wskutek niesprzyjających warunków startu gospodarczo opóźniony, handel z Zachodem stanowił wprawdzie element postępu cywilizacyjnego, bogacenia się miejscowych i napływowych kupców i feudałów, ale zarazem powodował pewną jednostronność gospodarki³¹.

Mechanizmy handlu międzynarodowego utrwały zatem zacofaną strukturę gospodarczą krajów Europy Środkowej. Chociaż znaczenie nierównomiernej wymiany handlowej w procesie dyferencjacji rozwojowej jest nadal kwestią dyskusyjną, to w literaturze przedmiotu można wyróżnić nurt, w którym kategorie zależności kolonialnej czy quasi-kolonialnej wykorzystywane są do opisu i wyjaśnienia relacji między Europą Wschodnią a bardziej rozwiniętym Zachodem (na przykład teoria światowego systemu gospodarczego Immanuela Wallersteina).

3.3. Od utraty suwerenności politycznej do wyzwolenia polityczno-narodowego

Konsekwencją rozwoju systemu folwarczno-pańszczyźnianego był upadek miast oraz opóźnienie w rozwoju kapitalistycznych stosunków własności. Słabość miast była następstwem ubożenia chłopstwa i odcięcia wsi od kontaktów z rynkiem miejskim. Rozmiary miejskiej sfery gospodarczej skurczyły się do możliwości nabywczych chłopstwa. Procesom zacofania społeczno-ekonomicznego towarzyszyła utrata własnej państwowości. Po klęsce pod Mohaczem w 1526 roku Czechy i Węgry stały się częścią imperium habsburskiego, a wschodnia część Węgier — otomańskiego. W wyniku wojny trzydziestoletniej Czechy straciły resztki autonomii, a szlachta została zgładzona. Utrata własnej państwowości nie wpłynęła zasadniczo na status chłopstwa i form poddaństwa, które były następstwem kompromisu między władzą a szlachtą w monarchii habsburskiej bądź podporządkowania władzy stanowi szlacheckiemu (Polska do czasu rozbiorów).

³¹ M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973, s. 375–376.

Rzeczpospolita Obojga Narodów upadła pod koniec XVIII wieku, a jej ziemie zostały wcielone do Rosji, Austrii i Prus. Uzależnienie polityczne współgrało z uzależnieniem ekonomicznym i kulturowym, co wpływało na rozwój świadomości narodowej w Europie Środkowej w XIX wieku. Dopiero fala rewolucyjna okresu Wiosny Ludów, która wstrząsnęła podstawami panowania władzy i własności, przyniosła zasadnicze zmiany w strukturze tej ostatniej. W 1848 roku w większości krajów Europy Środkowej zniesiono pańszczyznę i osobiste poddaństwo chłopów. Na ziemiach polskich należących do Rosji stosunki poddańcze zostały ostatecznie zniesione w 1864 roku. W ten sposób w sektorze wiejskim gospodarki zaczynały się kształtować kapitalistyczne stosunki własności, co umożliwiło migrację chłopstwa do miast.

Kapitalizm środkowoeuropejski wykazywał pewne strukturalne odrębności od kapitalizmu zachodnioeuropejskiego. Najogólniej rzecz ujmując, odrębność ta wiązała się z brakiem w rozwoju środkowoeuropejskim dążenia do stanu równowagi społecznej. W aparaturze pojęciowej niemarksowskiego materializmu historycznego stan ten jest charakteryzowany poprzez trzy parametry. Pierwszym jest pokój społeczny między właścicielami a bezpośrednimi producentami. W gospodarce kapitalistycznej stan ów jest wynikiem nieustannego postępu technicznego, który zapewnia dobrobyt wszystkim klasom społecznym. Drugim takim parametrem jest pokój klasowy między władcami a klasą obywatelską, a trzecim — równowaga społeczna między władzą a własnością. Ta równowaga społeczna wzmocniana jest sojuszem władzy z bezpośrednimi producentami oraz właścicielami z klasą obywatelską. Władza bowiem interweniuje w życie gospodarcze na rzecz bezpośrednich producentów, właściciele natomiast popierają ograniczenia narzucane władzy przez masy obywatelskie. Dopiero ten pat społeczny między głównymi siłami społecznymi umożliwia budowę instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Skuteczność demokracji parlamentarnej, instytucji wolnych wyborów, prawa do tworzenia związków zawodowych itp. wynika ze stanu równowagi społecznej między głównymi siłami społecznymi.

Podstawową cechą rozwoju społecznego Europy Środkowej był niedorozwój przemysłu. W XIX wieku i w pierwszej połowie XX stulecia większość siły roboczej była zatrudniona na wsi. Opóźniona industrializacja Europy Środkowej objęła więc o wiele mniejsze obszary życia gospodarczego. Zacołanie techniczne spowodowało, że społeczeństwa te nie mogły korzystać z dobrobytu związanego z postępem technicznym. Z tego względu relacje właścicieli z bezpośrednimi producentami nie mogą być charakteryzowane w kategoriach stanu pokoju klasowego. Ponadto pomiędzy władzą a własnością nie wykształciła się tak charakterystyczna dla rozwiniętego kapitalizmu równowaga wpływów. Zakres ingerencji władzy państwowej w życie społeczne krajów Europy Środkowej był większy niż w jakimkolwiek innym kraju Europy Zachodniej. Etycyzacja życia gospodarczego była tak duża, że w zasadzie w drugiej połowie XIX wieku nie można mówić o gospodarce wolnorynkowej w Europie Środkowej. Nie wykształciła się również w pełni demokracja parlamentarna.

Wspomniana struktura klasowa społeczeństw środkowoeuropejskich wpływała również na rozwój świadomości narodowej. W świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego tożsamość narodowa jest uświadomieniem przez zbiorowość społeczną zamieszkującą dane terytorium wspólnoty interesów. Jak zauważa Leszek Nowak:

Nie tylko podział na klasy polityczne wytwarza pewną wspólnotę interesów obu członków podziału. Także podział na klasy ekonomiczne stwarza pewne minimum wspólnoty interesów między wyzyskiwaczami a wyzyskiwanymi — ten ostatni ma dochody, pierwszy zaś środki utrzymania. Także klasy duchowe tworzą wspólnotę światopoglądową, o ile światopogląd głoszony przez dysponentów środków indoktrynacji jest przez odbiorców zaakceptowany. Podziały klasowe nie tylko dzielą, ale i łączą ludzi³².

Według wspomnianego autora „więź narodowa jest z definicji więzią typu politycznego — jest wspólnotą interesów władzy i obywateli”³³. W przypadku suwerennego narodu chodzi o interesy aktualnych władców i obywateli, w przypadku narodu podbitego czy dopiero kształtującego się — aktualny interes mas i potencjalny interes narodowej władzy. Jednakże naród polityczny, oparty na świadomości wspólnoty interesów politycznych, może być (ale nie musi) wzmacniany wspólnotą interesów gospodarczych i/lub światopoglądowych. Osłabianie więzi politycznej zachodzi wtedy, gdy

ani wspólnota gospodarcza, ani światopoglądowa z narodem się nie pokrywa: do wspólnoty gospodarczej i światopoglądowej należą też inne narody, klasy ekonomiczne i duchowe mają więc charakter ponadnarodowy. Tego rodzaju status miały narody w Europie Średniowiecznej z ponadnarodową instytucją Kościoła i w znacznym stopniu ponadnarodową klasą feudałów³⁴.

Wydaje się, że wspomniana typologia więzi narodowych pozwala opisać dwie drogi kształtowania się narodu w Europie, przebiegające wedle modelu państwo-naród i naród-kultura.

W Europie Zachodniej świadomość narodowa oparta była na więzi politycznej, a później wzmacniana świadomością wspólnoty interesów gospodarczych i kulturowych. Natomiast w Europie Środkowej dłuższe lub krótsze przerwy w posiadaniu własnej państwowości spowodowały, że najpierw kształtowała się świadomość wspólnych interesów kulturowych, opartych na wspólnym języku, obyczaju i wyznaniu, następnie — wspólnoty gospodarczej, a dopiero w stadium końcowym — dążeniu do budowy własnego państwa z wyodrębnioną własną narodową władzą polityczną i obywatelami.

Społeczeństwa Europy Środkowej (i Południowej), pomijając Polaków i Węgrów, były społecznościami chłopskimi pozbawionymi własnych elit, które wykształcały się z opóźnieniem w XIX wieku. Procesy narodotwórcze rozpoczynały się od fazy uświadamiania własnej etnicznej odrębności, wytworzenia rodzimej inteligencji i elit politycznych posługujących się językami narodowymi. W tej części Europy

³² L. Nowak, „Wyzwolenie społeczne czy narodowe?”, [w:] *Polska droga od socjalizmu. Pisma polityczne 1980–1989*, red. K. Brzechczyn, Poznań 2011 [1981], s. 137.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, s. 137–138.

procesy narodowościowe zachodziły na dwóch poziomach. Z jednej strony wielonarodowościowe imperia Hohenzollernów, Habsburgów czy Romanowów usiłowały zgermanizować lub zrusyfikować dawne narody „historyczne” Europy Środkowej: Czechy, Węgry i Polskę. Z drugiej strony środkowoeuropejskie narody „państwowe”, głównie Węgrzy i Polacy, próbowały utrzymać swoją hegemonię kulturową wobec narodów i narodowości, które własnych państw narodowych nie wytworzyły: Polacy podejmowali próby polonizacji Litwinów, Ukraińców i Białorusinów, Węgrzy zaś madziaryzacji Słowaków, Rumunów, Serbów i Chorwatów. Niezbędnym etapem procesów narodotwórczych „niepaństwowych” narodowości stało się wysuwanie postulatów autonomii aż do odzyskania pełnej niepodległości państwowej, która gwarantować miała pełny byt narodowy, co nastąpiło w wyniku I wojny światowej³⁵.

3.4. Od demokracji parlamentarnej do systemów autorytarnych

Rozpad w latach 1917–1919 imperiów Hohenzollernów, Romanowów i Habsburgów stworzył podstawy do powstania państw narodowych, w których wprowadzono demokrację parlamentarną i instytucję wolnych wyborów. Jednakże losy demokracji politycznej zależały od relacji między głównymi siłami społecznymi: własnością i władzą. Tam, gdzie tradycje despotyzmu władzy były najsilniejsze (Rosja), a pozycja prywatnej własności wobec aparatu państwowego najsłabsza, wywodząca się z rewolucji władza przejęła kontrolę nad gospodarką, budując system totalitarny, a później socjalistyczny. Tam natomiast, gdzie pozycja prywatnej własności była najsilniejsza, czyli w krajach z gospodarką przemysłowo-rolniczą (Czechy), przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego utrzymywało się stabilne społeczeństwo obywatelskie i demokracja polityczna. Z kolei w krajach mieszczących się gdzieś pomiędzy tymi dwoma ekstremalnymi przypadkami, mających gospodarkę rolniczą bądź rolniczo-przemysłową (Bułgaria, Estonia, Jugosławia, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia, Węgry), wcześniej czy później doszło do powstania autorytarnych systemów politycznych. Ustanowienie tych systemów politycznych, będąc próbą odpowiedzi na kryzys funkcjonowania demokracji parlamentarnej, następowało w drodze zamachów stanu przeprowadzanych przy udziale bądź życzliwej neutralności wojska. Ponieważ władzę w wyniku autorytarnych zamachów stanu przejmowali politycy powiązani z elitami przywódczymi, nie było potrzeby tworzenia masowych ruchów politycznego poparcia.

Następstwem zmiany władzy była autokratyzacja ustroju politycznego. W zależności od kraju następowało ograniczenie bądź zniesienie systemu demokracji przedstawicielskiej, zacieranie różnic pomiędzy władzą ustawodawczą, sądowniczą

³⁵ Miroslav Hroch wyróżnia trzy fazy rozwoju ruchu narodowego: naukową w której etniczna inteligencja narodu niepaństwowego uświadamia sobie własną odrębność etniczną; fazę agitacji narodowej, w której dąży się do przekonania członków swojej grupy etnicznej do przyjęcia tożsamości narodowej, oraz fazę masową ruchu narodowego, w której wysuwa się postulaty autonomii politycznej, zob. *idem, Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Wrocław 2003, s. 8–9.

a wykonawczą oraz poważne wzmocnienie tej ostatniej. W systemach autorytarnych, w odróżnieniu od totalitarnych, istniały wprawdzie ograniczone do sfery gospodarczej i społecznej niezależne instytucje społeczeństwa obywatelskiego. Władza autorytarna nie próbowała również wchodzić w kompetencje instytucji religijnych oraz przejmować pełnej kontroli nad środkami produkcji³⁶. Choć zakres kontroli gospodarki przez władzę w systemie autorytarnym był mniejszy od zakresu kontroli życia gospodarczego w ustroju totalitarnym, to był on jednak wyraźnie większy od zakresu kontroli w typowym systemie demokratycznego kapitalizmu.

3.5. Budowa i upadek systemów trójpanowania klasowego

Po II wojnie światowej system trójpanowania klasowego narzucono całej Europie Środkowo-Wschodniej. W Albanii i Jugosławii powstał on samorodnie, natomiast w Bułgarii, Czechosłowacji, wschodnich Niemczech, Polsce, Rumunii i na Węgrzech system trójpanowania został zainstalowany z pomocą Związku Sowieckiego.

Po krótkim okresie ograniczonego klasowego pluralizmu Związek Sowiecki rozpoczął budowę systemu trójpanowania klasowego w krajach leżących w sferze jego dominacji. Zlikwidowano polityczny pluralizm i zniesiono parlamentarną demokrację. Komunistyczna monopartia sprawowała władzę opartą na masowym terrorze i zastraszaniu społeczeństwa przez wszechwładny aparat bezpieczeństwa. W sferze gospodarczej zlikwidowano prywatną własność i przeprowadzono kolektywizację rolnictwa, a forsowna industrializacja doprowadziła do znacznego obniżenia poziomu życia. W sferze kulturowej narzucono kult Stalina, dominację ideologii marksistowskiej i zwalczano Kościoły chrześcijańskie oraz inne nurty światopoglądowe.

Przeobrażenia systemów realnego socjalizmu dokonywały się w sposób oddolny i odgórny. Podstawą oddolnych ruchów antytotalitarnych była powolna odbudowa więzów solidarności społecznej. Doprowadziła ona do otwartych buntów społecznych, w trakcie których domagano się poprawy warunków bytowych i demokratyzacji życia politycznego. Odgórna destalinizacja — zgodna z długofalowymi interesami aparatu partyjnego dotkniętego stalinowskimi czyszkami — sprowadzała się do potępienia kultu jednostki, amnestii dla więźniów politycznych, reorganizacji aparatu bezpieczeństwa i wprowadzenia reform, które miały zabezpieczyć przed „błędami” i „wypaczeniami” komunizmu, lecz w niczym nie naruszać podstaw systemu.

Procesy odgórnej destalinizacji uruchomiła dopiero śmierć Stalina 5 marca 1953 roku. Ich kulminacją był XX Zjazd KPZR, podczas którego Nikita Chruszczow

³⁶ Zob. A. Ajnenkiel, „The evolution of the forms of government in central Europe. 1918–1939”, [w:] *Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Anthologies*, red. J. Żarnowski, Wrocław 1983, s. 27–57; W. Kulesza, *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*, Wrocław 1985, s. 262–281; F. Ryszka, „European fascism. Divergences and similarities. Prospects of comparative research”, [w:] *Dictatorships in East-Central Europe...*, s. 223–247; J. Żarnowski, „Authoritarian systems in Central and South-Eastern Europe (1918–1939). Analogies and differences”, [w:] *Dictatorships in East-Central Europe...*, s. 9–27; G. Besier, K. Stokłosa, *Europa dyktatur*, Warszawa 2009, s. 19–24.

wyłosił 25 lutego 1956 roku referat potępiający kult jednostki. Przemówienie — w zamierzeniu tajne — było odczytywane na zebraniach partyjnych, a w niektórych krajach bloku (na przykład Polsce) otwarcie powielane i kolportowane.

Procesy odgórnej destalinizacji przyspieszały i wzmacniały narastanie oddolnych ruchów antysystemowych. W Czechosłowacji po ogłoszeniu decyzji o niekorzystnej wymianie pieniędzy i podwyżce cen 20 tysięcy robotników Škody i innych zakładów pracy wyszło 1 czerwca 1953 roku na ulice Pilzna, domagając się cofnięcia niepopularnych decyzji i wolnych wyborów. W NRD ogłoszona decyzja o podwyżkach cen doprowadziła do masowej demonstracji 16 czerwca we wschodnim Berlinie, w której wzięło udział 40 tysięcy osób. Oprócz postulatów ekonomicznych wysuwano żądania wolnych wyborów. W następstwie 17 czerwca strajki wybuchły w 600 zakładach pracy w około 250 miejscowościach. W ich stłumieniu brały udział oddziały Armii Sowieckiej, a według różnych szacunków w starciach zginęło kilkadziesiąt osób, a kilka tysięcy uczestników było represjonowanych. W Polsce 28 czerwca 1956 roku doszło do manifestacji robotników Cegielskiego i innych zakładów pracy. Wystąpienia zakończyły się brutalną pacyfikacją z użyciem wojska. Sytuacja w Polsce latem i wczesną jesienią wywierała znaczny wpływ na nastroje polityczne społeczeństwa węgierskiego. Budapeszteńscy studenci podczas wiecu zorganizowanego 22 października 1956 roku w szesnastopunktowej rezolucji domagali się między innymi wolnych wyborów i wycofania wojsk sowieckich z Węgier. Zapoczątkowane w ten sposób powstanie węgierskie trwało do połowy listopada, a różne formy oporu — do początków stycznia 1957 roku. Ogółem szacuje się, że w powstaniu węgierskim śmierć poniosło 2,5 tysiąca osób, a 200 tysięcy wyjechało na emigrację. Pod wpływem wydarzeń na Węgrzech 30 października 1956 roku ponad dwa tysiące studentów zgromadzonych na zebraniu z przedstawicielami władz w Timișoarze domagało się poprawy warunków życiowych, usunięcia z programu studiów języka rosyjskiego i wykładów z marksizmu oraz wycofania wojsk sowieckich. W listopadzie i grudniu podobne zebrania, wiece i manifestacje studentów odbywały się w Klużu, Jassach i Bukareszcie. Wydarzenia 1956 roku zapoczątkowały ewolucję systemu, która w perspektywie długiego trwania doprowadziła do jego upadku w 1989 roku.

4. Podsumowanie

W społeczeństwach środkowoeuropejskich występowały rozmaite formy panowania klasowego: w wersji skumulowanej lub pojedynczej, maksymalizującej interesy polityczne, gospodarcze albo kulturowe. W społeczeństwie *ius ducale* dochodziło do odgórnej kumulacji władzy politycznej i ekonomicznej. Rozkład tego systemu prowadził do pojawienia się społeczeństwa stanowego z określonymi podziałami klasowymi. Upowszechnienie poddaństwa w ramach systemu folwarczno-pańszczyźnianego można bowiem interpretować jako, tym razem oddolną, kumulację władzy gospodarczej i politycznej szlachty nad chłopstwem. Dzięki temu szlachta

zdobywała przewagę w środkowo-europejskich społeczeństwach — ograniczała rozwój mieszczaństwa i podporządkowała sobie władzę polityczną (Rzeczpospolita Obojga Narodów). Upadek Rzeczypospolitej nie zmienił wiele w położeniu chłopstwa. Obca władza dopóty gwarantowała szlachcie realizację interesów klasowych przez obcą władzę, dopóki ta nie występowała przeciwko narzuconemu panowaniu. Tak było w przypadku Prus, monarchii habsburskiej czy Rosji. Spowodowało to, że w Europie Środkowej co najmniej od końca XVIII do końca XX wieku wykształciła się cała mozaika różnorodnych form dominacji — od skumulowanych układów panowania klasowego w wersji politycznej do pojedynczych.

W społeczeństwie rosyjskim wykształcił się państwowy feudalizm, w którym władza państwowa była największym właścicielem ziemi. System ten przekształcił się — z pominięciem stadium wolnokonkurencyjnego — w państwowy kapitalizm z dominującym udziałem państwa w gospodarce. Państwo przejęło również kontrolę nad Kościołem. Podbite ziemie I Rzeczypospolitej, poza krótkimi epizodami, pozbawione były autonomii politycznej i kulturowej, lecz mogły się rozwijać gospodarczo.

Struktura społeczna Cesarstwa Niemieckiego stanowiła raczej wariant społeczeństwa klasowego z wyraźną dominacją klasy władców, a w jej obrębie — władzy wykonawczej. Tak przynajmniej z perspektywy niemarksowskiego materializmu historycznego można wstępnie interpretować niemiecką odrębność rozwojową. Co ciekawe, do panowania niemieckiego na ziemiach polskich da się zastosować instrumentarium kontroli kolonialnej: ekspansję kapitału niemieckiego na tereny wschodnie, osadnictwo niemieckie wspierane przez Komisję Kolonizacyjną, germanizacyjną aktywność Hakaty czy *Kulturkampf*.

Choć struktura społeczno-polityczna monarchii habsburskiej jeszcze w mniejszym stopniu odbiegała od typowego społeczeństwa klasowego, to po 1867 roku trudniej w niej znaleźć wzorce panowania kolonialnego czy postkolonialnego. Osobliwością tego państwa była bowiem dualna struktura polityczna, wprowadzona po bitwie pod Sadową (1866). Kraj został podzielony na dwie części — przedlitawską, w której przewagę liczebną miał naród austriacki, i zalitawską — z przewagą narodu węgierskiego. Klasa polityczna Austro-Węgier pod względem narodowościowym była podzielona zasadniczo na dwa odłamy — austriacki i węgierski. Większe zróżnicowanie narodowościowe znalazło wyraz w składzie korpusu urzędniczego. Jednakże pochodzenie narodowościowe inne niż węgierskie i austriackie — równoważone przez lojalność polityczną wobec władzy centralnej i arystokratyczne pochodzenie — nie było zasadniczą przeszkodą w karierze politycznej. Przykładowo, Polacy bywali premierami rządu austriackiego (Kazimierz Badeni w latach 1895–1897 i Alfred Józef Potocki w latach 1870–1871), sprawowali funkcję ministrów (Julian Dunajewski był przez 11 lat ministrem skarbu) czy mogli wybierać swoich posłów do parlamentu wiedeńskiego³⁷.

³⁷ W. Łazuga *Rządy polskie w Austrii. Gabinet Kazimierza hr. Badeniego 1895–1897*, Poznań 1991; *idem, Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii*, Poznań 2013.

Po II wojnie światowej ta część Europy stała się składową obozu socjalistycznego, w którego centrum (Związek Sowiecki) wykształcił się system trójpanowania klasowego, odmienny od systemów polityczno-ekonomicznych wykształconych w monarchiach Romanowów, Habsburgów i Hohenzollernów, co pociągało za sobą wprowadzenie odmiennych od panowania kolonialnego form zależności zewnętrznych między Związkiem Radzieckim a krajami RWPG i UW. Perspektywa postkolonialna ma zatem zbyt słabą zdolność rozdzielczą, by stosować ją bez prób istotnej modyfikacji wobec Europy Środkowej. Nawet w świetle — dość zgrubnej — aparatury pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego widać, że w społeczeństwach środkowoeuropejskich wykształciła się mozaika rozmaitych typów panowania klasowego i ich skumulowanych wariantów, które podlegały historycznej ewolucji. Stosowanie wobec niej pojęcia postkolonializmu/zależności postkolonialnej jest zabiegiem sztucznym, prowadzącym w efekcie do zacierania niuansów w rozwoju historycznym poszczególnych społeczeństw Europy Środkowej. Wydaje się, że warunkiem adekwatnie prowadzonych krytyczno- i historycznoliterackich analiz winno być uwzględnianie tych zróżnicowanych typów dominacji klasowych wykształconych w Europie Środkowej.

Bibliografia

- Ajnenkiel, Andrzej. 1983. *The evolution of the forms of government in central Europe. 1918–1939. W: Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Anthologies*, red. Janusz Żarnowski, 27–57. Wrocław: Ossolineum.
- Babinskas, Nerijus. 2016. „Od feudalizmu do afrykańskiego sposobu produkcji. Problem typologii przednowoczesnych peryferyjnych społeczeństw europejskich”, *Człowiek i Społeczeństwo* 42: 119–133.
- Babinskas, Nerijus. 2018. „Typologies of pre-modern societies beyond feudalism: exploring alternative possibilities and the problem of their applicability in cases of peripheral European societies”, *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies* 10(2): 9–25.
- Bakuła, Bogusław. 2015. „Europa Środkowo-Wschodnia i jej (post)kolonialny świat”. W: *Dyskurs postkolonialny we współczesnej literaturze i kulturze Europy Środkowo-Wschodniej*, red. Bogusław Bakuła, 13–97. Poznań: Biblioteka Porównań.
- Bakuła, Bogusław. 2015. „Studia postkolonialne w Europie Środkowo-Wschodniej”. W: *Dyskurs postkolonialny we współczesnej literaturze i kulturze Europy Środkowo-Wschodniej*, red. Bogusław Bakuła, 101–181. Poznań: Biblioteka Porównań.
- Barański, Marian. 1979. „Majątki możnowładcze na Węgrzech w XII w.”, *Przegląd Historyczny* 70: 401–431.
- Besier, Gerhard, Katarzyna Stokłosa. 2009. *Europa dyktatur*. Warszawa: PWN.
- Borkowska, Grażyna. 2010. „Perspektywa postkolonialna na gruncie polskim — pytania sceptyka”, *Teksty Drugie* 5, s. 40–52.
- Brzechczyn, Krzysztof. 1998. *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne*. Poznań: Humaniora.
- Brzechczyn, Krzysztof. 2003. „Powstanie socjalizmu w Rosji — konieczność czy przypadek? Przyczynki do alternatywnego ujęcia historii”. W: *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne*, red. Krzysztof Brzechczyn, 317–326. Poznań: Zysk i S-ka.
- Brzechczyn, Krzysztof. 2004. *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Brzechczyn, Krzysztof. 2016. „Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku wobec innych nauk społecznych (na przykładzie psychologii). Refleksja metodologiczna i postulaty badawcze”. W: *Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych po 1989 roku*, red. Marcin Kruszyński, Sławomir Łukaszewicz, Mariusz Mazur, Sławomir Poleszak, Piotr Witek, 171–184. Lublin: IPN.
- Brzechczyn, Krzysztof. 2020. *The historical distinctiveness of Central Europe: a study in philosophy of history*. Berlin: Peter Lang.
- Cavanagh, Clare. 2003. „Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii”, *Teksty Drugie* 2–3: 60–71.
- Ciesielski, Mieszko. 2013. „Problem kumulacji podziałów klasowych we współczesnym kapitalizmie. Próba interpretacji teoretycznej”. W: *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, red. Krzysztof Brzechczyn, Mieszko Ciesielski, Eliza Karczyńska, 131–152. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS UAM.
- Domańska, Ewa. 2008. „Badania postkolonialne”. W: Leela Gandhi, *Teoria postkolonialna*, 157–165. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Domańska, Ewa. 2008. „Obrazy PRL w perspektywie postkolonialnej”. W: *Obrazy PRL. O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce*, red. Krzysztof Brzechczyn, 167–186. Poznań: IPN.
- Gandhi, Leela. 2008. *Teoria postkolonialna*. Przeł. Jacek Serwański. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Grała, Hieronim. 2016. „Rzeczpospolita szlachecka — twór postkolonialny?”. W: *Perspektywy postkolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie postkolonializmu*, red. Jan Kieniewicz, 275–300. Warszawa: Artes Liberales.
- Hroch, Miroslav. 2008. *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*. Wrocław: Ossolineum.
- Kołodziejczyk, Dorota. 2010. „Postkolonialny transfer na Europę Środkowo-Wschodnią”, *Teksty Drugie* 5: 22–38.
- Kulesza, Władysław. 1985. *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*. Wrocław: Ossolineum.
- Loomba, Ania. 2011. *Kolonializm/Postkolonializm*. Przeł. Natalia Bloch. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Łazuga, Waldemar. 1991. *Rządy polskie w Austrii. Gabinet Kazimierza hr. Badeniego 1895–1897*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Łazuga, Waldemar. 2013. *Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Małowist, Marian. 1973. *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*. Warszawa: PWN.
- Matusiak, Agnieszka. 2013. „Między pamięcią a zapomnieniem. Postkomunistyczna trauma społeczno-kulturowa w krajach Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej po roku 1989. Kwerenda problemu”, *Miscellanea Posttotalitana Wratislaviensia* 1: 9–26.
- Modzelewski, Karol. 1987. *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Norkus, Zenonas. 2018. *Unproclaimed empire: the grand duchy of Lithuania: from the viewpoint of comparative historical sociology of empires*. London: Routledge.
- Nowak, Leszek. 1991. *U podstaw teorii socjalizmu*. T. 1. *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*; t. 2. *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*; t. 3. *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*. Poznań: Nakom.
- Nowak, Leszek. 2011 [1981]. „Wyzwolenie społeczne czy narodowe?”. W: *idem, Polska droga od socjalizmu. Pisma polityczne 1980–1989*, red. Krzysztof Brzechczyn, 131–150. Poznań: IPN.
- Nowak, Leszek. Anna Opolska [wł. Katarzyna, Paprzycka]. 1987. „Kilka uwag o naturze społeczeństw Trzeciego Świata”, *Przyjaciel Nauk, Studia z Teorii i Krytyki Społecznej* 3–4: 57–66.
- Nowicka-Franczak, Magdalena. 2017. „Ucieczka w postkolonialność. Pułapki wschodnioeuropejskiego dyskursu teorii postkolonialnej”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 45, z. 4: 403–414.
- Ryszka, Franciszek. 1983. „European fascism. Divergences and similarities. Prospects of comparative research”. W: *Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Anthologies*, red. Janusz Żarnowski, 223–247. Wrocław: Ossolineum.

- Skórczewski, Dariusz. 2006. „Postkolonialna Polska — projekt (nie)możliwy”, *Teksty Drugie* 12: 100–112.
- Skórczewski, Dariusz. 2008. „Wobec eurocentryzmu, dekolonizacji i postmodernizmu. O niektórych problemach teorii postkolonialnej i jej polskich perspektywach”, *Teksty Drugie* 1–2: 33–55.
- Sowa, Jan. 2011. *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Universitas.
- Thompson, Ewa. 2011. „A jednak kolonializm. Uwagi epistemiczne”, *Teksty Drugie* 6: 289–301.
- Wójcik, Zbigniew. 1979. *Historia powszechna XVI–XVII w.* Warszawa: PWN.
- Zarębski, Tomasz. 2013. „Struktura klasowa społeczeństw hydraulicznych. Próba parafrazy teorii Karla Augusta Wittfoga w aparaturze pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego”. W: *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji*, red. Krzysztof Brzechczyn, Mieszko Ciesielski, Eliza Karczyńska, 207–222. Poznań: Wyd. Naukowe WNS UAM.
- Żarnowski, Janusz. 1983. „Authoritarian systems in Central and South-Eastern Europe (1918–1939). Analogies and differences”. W: *Dictatorships in East-Central Europe 1918–1939. Anthologies*, red. Janusz Żarnowski, 9–27. Wrocław: Ossolineum.

Przyjęto do druku/Accepted for publication: 19.03.2020